

УДК: 811.512.154

DOI: 10.35254/bsu/2023.65.67

Рыспакова М.

КРУИАнын Ч. Айтматов атындагы
Тил жана адабият институту**ЧАГАТАЙ ТИЛИ ЖАНА АНЫН КЫРГЫЗ ТИЛИНЕ КАТЫШЫ
(XIX КЫЛЫМДЫН АЯГЫ XX КЫЛЫМДЫН БАШЫНДАГЫ ЖЕРГИЛИКТҮҮ
БУЛАКТАРДЫН НЕГИЗИНДЕ)****Кыскача мазмуну**

XV кылымдагы чагатай тили классикалык жазма адабий тил катары калыптанып, Орто Азия чөлкөмүндөгү улуттар аралык катнаштын тилине айланган. Чагатай тили өзүнүн ар түрдүү диалектилик формалары менен түрк тектүү этностордун орток тили болуп, XX кылымдын башына чейин колдонулуп келген. Орто кылымдарда кыргыз элинин расмий тили кыргыз тили, ал эми чагатай тили жазма адабий тил жана дипломатиялык тил болуп саналган. Кыргыз башкаруучулары чагатай тилинде дипломатиялык каттарды жазышкан. Макалада жазма адабий чагатай тилинин кыргыз адабий тилинин калыптануу тарыхындагы мааниси жана XIX кылымдын аягы XX кылымдын башындагы кыргыз элинин тарыхында Орусия менен болгон дипломатиялык алакаларында чагатай тилинин аткарган ролу каралды. Биздин негизги максатыбыз чагатай тилинде жазылган дипломатиялык каттардын тилиндеги грамматикалык өзгөчөлүктөрдү иликтеп, азыркы кыргыз тили менен болгон жалпылыктарды салыштырып ачып берүү, тилдик базанын негизинде талдоо боюнча чараларды көрүү болуп саналат. Буга чейинки кыргыз илимпоздорунун изилдөөлөрүнө көңүл бурулду. Изилдөө иши салыштырмалуу-тарыхый жана диахрондук методдорго негизделген. Тилдик бирдиктер илимий-агартуу баяндамаларынан, тарыхый-архивдик материалдардан, терминологиялык сөздүктөрдөн жана маалымдамалардан тандалып алынган.

Түйүндүү сөздөр: чагатай тили, грамматика, каттар, документтер, Орто Азия, кыргыз тили, алфавит

Рыспакова М.

Национальная академия наук КР
Институт языка и литературы
имени Ч. Айтматова**ЧАГАТАЙСКИЙ ЯЗЫК И ЕГО ОТНОШЕНИЕ К КЫРГЫЗСКОМУ ЯЗЫКУ (НА ОС-
НОВЕ МЕСТНЫХ ИСТОЧНИКОВ КОНЦА XIX НАЧАЛА XX ВЕКОВ)****Аннотация**

Чагатайский язык XV века сформировался как классический письменный литературный язык и стал языком межэтнических отношений в Среднеазиатском регионе. Чагатайский язык с его разнообразными диалектными формами был общим языком тюркских этносов и использовался до начала XX века. В средневековье официальным языком кыргызов был кыргызский язык, а чагатайский язык являлся письменным литературным и дипломатическим языком. Кыргызские правители писали дипломатические письма на чагатайском языке. В статье рассмотрено значение письменного литературного чагатайского языка в истории формирования кыргызского литературного языка и роль чагатайского языка в дипломатических отношениях с Россией в истории кыргызского народа конца XIX и начало XX веков. Нашей основной целью является исследование грамматических особенностей языка

дипломатических писем, написанных на чагатайском языке, а также сравнение и выявление общих черт с современным кыргызским языком и принятие мер для анализа на основе лингвистической базы. Внимание было уделено предыдущим исследованиям кыргызских ученых. Исследовательская работа основана на сравнительно-историческом и диахроническом методах. Лингвистические единицы были отобраны из научных и учебных отчетов, историко-архивных материалов, терминологических словарей и справочников.

Ключевые слова: чагатайский язык, грамматика, письма, документы, Средняя Азия, кыргызский язык, алфавит.

Ryspakova M.
National Academy of Sciences of the
Kyrgyz Republic. Institute of Language and Literature
named after Ch. Aitmatov

THE CHAGATAI LANGUAGE AND ITS RELATION TO THE KYRGYZ LANGUAGE (BASED ON LOCAL SOURCES OF THE END OF THE XIX BEGINNING OF THE XX CENTURIES)

Abstract

The Chagatai language of the 15th century was formed as a classical written literary language and became the language of inter-ethnic relations in the Central Asian region. The Chagatai language, with its various dialectal forms, was the common language of Turkic ethnic groups and was used until the beginning of the 20th century. In the Middle Ages, the official language of the Kyrgyz people was the Kyrgyz language, and the Chagatai language was a written literary language and a diplomatic language. Kyrgyz rulers wrote diplomatic letters in Chagatai language. The article considered the significance of the written literary Chagatai language in the history of the formation of the Kyrgyz literary language and the role played by the Chagatai language in diplomatic relations with Russia in the history of the Kyrgyz people at the end of the 19th century and the beginning of the 20th century. Our main goal is to investigate the grammatical features of the language of diplomatic letters written in the Chagatai language and compare and reveal the commonalities with the modern Kyrgyz language, and to take measures for analysis based on the linguistic base. Attention was paid to the previous researches of Kyrgyz scientists. Research work is based on comparative-historical and diachronic methods. Linguistic units were selected from scientific and educational reports, historical and archival materials, terminological dictionaries and references.

Keywords: Chagatai language, grammar, letters, documents, Central Asia, Kyrgyz language, alphabet

Монгол империясынын басып алуусунун натыйжасында, Чыңгыз хандын экинчи уулу Чагатайдын атынан улам аталып, Тимуриддер доорунда өнүгө баштаган Орто Азия чөлкөмүндөгү түрк тилдүү элдеринин, анын ичинде кыргыздардын тарыхында чагатай тили жазма адабий тил катары кызмат кылып келген. Чагатай тили XV-XX кылымдарда адабияттын, поэзиянын жана маданияттын тили болуп, орто кылымдагы жалпы, орток колдонгон жазма адабий дипломатиялык тили катары мүнөздө болгон. Бир нече этникалык топтордун жакындыгынан жана топтордун активдүү байланыштарынан улам ал ошол мезгилдеги дипломатия-

нын тилине айланган. Чагатай тилинин өнүгүшү менен түрк элдеринин адабияты, поэзиясы, маданияты гана эмес, соода, дипломатия да өнүгө баштаган. Бул тилде ордо иштерин жүргүзүшкөн. Орто Азия хандыктарынын башкаруучулары дипломатиялык каттарды чагатай тилинде жазышып, ал көптөгөн коңшу мамлекеттердин тилине айланган. Ар ким өз тилинин диалектилик өзгөчөлүгүнө жараша окуй билген. Ал эми күнүмдүк турмушта алар өз тилинде эле сүйлөшкөн. Чагатай жазма адабий тили менен ар бир элдин сүйлөө тили бири-биринен айырмаланып турган. Бул айырмачылыктар өзгөчө лексикасында байкалган.

Чагатай тили бир аймакта жашаган көптөгөн түрк тилдүү элдердин: казактардын, татарлардын, башкырлардын, өзбектердин, кыргыздардын, уйгурлардын орток адабий тили жана бир канча кылым жашап, тарых жана санжыра жагынан дүйнөлүк маданияттын түрдүү чыгармаларын жараткан тил. Ошол доордун жазма адабий тили катары кызмат кылган чагатай тилинин элементтерин XIX кылымдагы кыргыз молдолордун жазма китептеринде жана элчилик каттарында да көрүүгө болот. Кыргыздарда XIX кылымдын экинчи жарымына чейин, жок эле дегенде кылымдын башында эле сабаттуулар болгондугу анык. Илимий өңүттөн алып караганда, өз заманынын чыгаан тилчи, академик, профессор, илимпоздору Ж.Ш. Шүкүров, Б.М. Юнусалиев, Х.К. Карасаев, С.М. Кудайбергенов, К. Дыйканов, Ю. Яншансин, К.К. Юдахин, Т. Саманчин агайларыбыздын изилдөөлөрүндө, эмгектеринде XIX кылымдын ортосунда кыргыздар окуганды жазганды билишкенин, ошол мезгилдерде элчилик каттар жазылганын, элдик оозеки адабияттын таасиринде манускрипттик поэтикалык чыгарма жаралганын, китептердин басылганын жазып келишкендерин окуп билебиз. Дал ошол кол жазмалар араб жазуусунда чагатай тилинде жазылганын ырастап турат. Х.К. Карасаев 1970-жылы мындай деп жазган: «... кыргыздар араб тамгаларын колдонуу доорунан баштап, 1917-жылдагы Октябрь революциясына чейин расмий документтердин жана адабий чыгармалардын кол жазмаларын, ошондой эле бир нече басылган китептерди калтырышкан» [1, 73]. Ошондой эле, тилчи К.К.Юдахин кыргызча-орусча сөздүгүнүн кириш сөзүндө кыргыздардын аз санда болсо дагы, кыргыз тилине өтө начар ыйлайыкташтырылган алфавитти колдонушканын, чагатай адабий тилинин үлгүлөрүн туурап жазышканын жазып кеткен [2, 6]. Демек, кыргыз жазма адабий тилинин өсүшүнө Орто Азиядагы түрк тилдерине орток болгон араб алфавитинде жазылган чагатай тили таасир эткен эмес дегенден алыспыз.

Орто кылымдарда түрк тилдүү чөйрөдө орток түрк жазма адабий тил жана дипломатиялык тил кызматын аткарган чагатай тилинин элементтерин XIX кылымдын аягында XX кылымдын башында жазылган кол жазмалардын, элчилик каттардын тилинен көрсөк болот. Чагатай тилинин таасири ал каттардын тыбыштык турпатынан, грамматикалык түзүлүшүнөн айкын байкалат. Илим чөйтөсүнө каттардын тилин лингвистикалык өңүттөн алгачкылардан болуп изилдеген тилчи Ж.Ш. Шүкүров агай болгонун айтпай кетсек болбойт. Ал 1861-1862-жылдары кыргыздар тараптан орус төбөлдөрүнө чагатай тилинде жазылган

2 каттын тилин алып чыккан. Алматынын Борбордук архивинен эки катты таап чыгып, катты кыргыз жазганын жана ал кат кыргыздардыкы экендигин баса белгилеген. Каттарга лингвистикалык талдоо жүргүзүп, каттын тили түздөн-түз кыргыз тилинде жазылгандыгын далилдеп көрсөткөн. Ошондон улам ал 1911, 1913, 1914-жылдары Казан жана Уфа шаарларында атайы басылып чыккан Молдо Кылычтын жана Осмонаалы Сыдыковдун китептеринин тилин бири-бирине салыштырып изилдеген. Ушул жагдайдан улам ал «Революцияга чейинки кыргыз жазуусу «чагатай тили» деп аталган тилдин түздөн-түз таасиринде пайда болуп өнүккөндүгү, анын ассимиляцияланышы адабий чыгармалардын үлгүлөрү жана иш кагаздары менен таанышуу аркылуу ишке ашканы талашсыз. Бул үлгүлөрдү колдонуу менен кыргыздар Орто Азиянын башка түрк элдери сыяктуу эле өз тилинин өзгөчөлүктөрүн чагылдырып, жергиликтүү адабий тилдердин бирин жаратышкан..., мен өзүмдүн эмгегимди бир «тажрыйба» катарында, «кыргыздардын арасында Орто Азия адабий тилинин (чагатай тилинин) жергиликтүү өкүлчүлүгү боюнча чогултулган материалдардын жыйнагы» катары көрөм», - деген жыйынтыкты берет. 1946-жылы «Язык Молдо Кылыча (из истории киргизской письменности)» деген темада алгачкы кандидаттык диссертациясын коргогон [3, 179-180]. Ал эми С.Кудайбергенов «Ранние киргизские письменные документы» аттуу макаласында каттардын тилин тилдик жактан терең иликтеп чыгып, колго алган үч каттын түзүлүшүнө, структурасына кенен токтолгон. Каттагы басылган мөөлөрдүн орус жана араб жазмалары менен берилгени, мөөр ээсинин аты, титулу, жыл санагына көңүл бурганы, катта колдонулган орусча терминдерге жана каттын ким тарабынан жазылганы, кайсы улуттун өкүлү жазгандыгы тууралуу пикирин ачык далилдеп берген [4, 77-79]. Эми биздин милдет улуу агайлардын жолун улап, алардын колдонгон ыкма, методдордун негизинде дипломатиялык каттардын тили боюнча үзүрлүү иш алып баруу жана илимий изилдөөлөрдү лингвистикалык базада аныктоо.

Каттардын жазылышынын максаты, мааниси жана негизги мазмуну кыргыз элинин тарыхына канчалык маанилүү болсо, кыргыз тилинин тарыхый жактан терең изилденишине да чоң салымын кошот. Каттарды тарыхый документ катары биринчи тарыхчылар изилдешкен. Биринчилерден болуп каттардын көчүрмөсүн В.М. Плоских «Первые киргизско-русские посольские связи (1784-1827 гг.)» аттуу эмгегинде жарыялаган [5, 93]. А.К. Койчиев «Түндүк Кыргызстандын калкынын тышкы саясий мамилелери: (араб жазмасындагы жергиликтүү документ булактардын негизинде)» аттуу кандидаттык диссертациясында биринчи жолу расмий каттардын кыргыз тилиндеги транслитерациясын берген жана каттарды толук эстелик катарында изилдеген [6, 126].

Дипломатиялык каттардын негизинде илимий ачылыштарды жасашып, эмгектерин арнап, кыргыз тарыхына салымдарын кошушкан белгилүү тарыхчылар В.М. Плоских, А. Хасанов, Д.С. Сапаралиев, К. Үсөнбаев, А.К. Койчиев, В. Бартольд, Б. Жамгырчинов агайларыбыздын жасаган албан эмгектери тилчилерге да бир четинен чоң жардамын берип жатат десек жаңылышпайбыз.

Колубуздагы бул даяр материалдарды өз убагында коңшу боордош мамлекеттердин архивдерине барып, керектүү булактарды издеп таап, тыкыр үстүндө иштешип, эмгектерин арнашты. Бүгүнкү күндө бул дипломатиялык каттар Омск областтык мамлекеттик архивинин 3-фондунда, бул каттардын бир катар нускалары Казакстандын Борбордук мамлекеттик архивинде (338-фонд), Өзбекстандын (1-фонд) архивинде сакталган. Ал эми канчалаган дагы булактар али карала да, табыла да элек.

Ошентип чагатай тилинде жазылган дипломатиялык документтерди ар тараптан изилдөө иши өзүнчө чоң кызыгууну туудурат. XIX кылымдын 20-жылдарындагы кыргыздардын Батыш бийликтерине жазган каттары фактылык маалыматтардын мазмуну менен гана кызык болбостон, алар кыргыз чөйрөсүндө түзүлгөн эң алгачкы баалуу документтер болгондуктан тилчилер үчүн да маанилүү.

Кыргыздардын Орус империясына кат жазышканы саясий жана тарыхый багытта бизге көп нерсени айтып турат. XIX кылымдагы жергиликтүү каттардын негизги бөлүгү Кыргызстандын Ысык-Көл жана Чүй өрөөндөрүнүн калкынын тегерегинде жаралган. XIX кылымдын биринчи жарымында Ысык-Көл элин батыштан Кокон хандыгы, чыгыштан Манжур-Кытай империясы, түндүгүнөн казак төбөлдөрүнүн кысымдары күчөп турган кезде, кыргыздар Орус империясына элчилерди жиберип, Орусиянын карамагына өтүү менен элди жана жерди сактап калган. Кыргыз элчилигинин негизги милдети аларды орус мамлекетинин коргоосуна жана колдоосуна макулдук алуу жана Орусиянын Ташкент, Чыгыш Туркестан жана Индия аркылуу байланыштырган соода кербендерин пайдаланып жүргөн жолун өзгөртүп, бул жолду Кыргызстан аркылуу жүрүүгө багыт алдыруу болгон [7, 15]. Бул саясий окуялардын чоо-жайын тарыхчылар изилдеп, көптөгөн эмгектерин арнашканын жогоруда белгиледик. XIX кылымда кыргыз урууларынын Россия падышасынын Батыш Сибирдеги өкүлчүлүгүнө жазган дипломатиялык каттардын тарыхый хронологиясын, тарыхый жана лингвистикалык жактан жалпыланган маалыматтарды С.К. Каратаева макаласында так ачып берген [8, 33-37]. Кыргыздардын коңшу элдер менен байланышты бекемдөө жана Орус империясы менен достук мамилесин куруу иштеринде чагатай тилинде жазышуу иши маанилүү дипломатиялык роль ойногон.

Чагатай тилинде жазылган дипломатиялык каттын мисалында Шапак уулу Шералы бийдин уулдары 1825-ж. 4-августта С.Б. Броневскийге жазган катына жалпы иликтөө жүргүзөбүз. Тарыхый мазмунуна токтолбойбуз. Алгач каттын тышкы турпатын талдап көрөлү. Катын үлгүсү түп нускадан эмес, фотокөчүрмө Д.С. Сапаралиев агайдан алынган. Текст араб жазуусунун «та'лик» түрүндө жазылып («син» ۛтамгасынын тиштүү болбой жазы түрүндө созулуп жазылганы менен өзгөчөлөнөт), мөөрдө каттын ээсинин аты араб жазмасында берилген. Каттын жазылган күн, айы, жылы христиан календары менен берилип, текстте орусча, арабча терминдер жолугат. Мазмундук жагынан бул кат билдирүү түрүнө кирет. Катты жазган адам кыргыз улутунан болушу ыктымал. Каттын тили көбүрөөк кыргыз тилине жакындатылган.

Балким медресе, молдодон кат тааныган кыргыз бийлеринин кыргыз катчылары же уулдарынан болушу мүмкүн. Текстте чагатай тилинин элементтери бар.

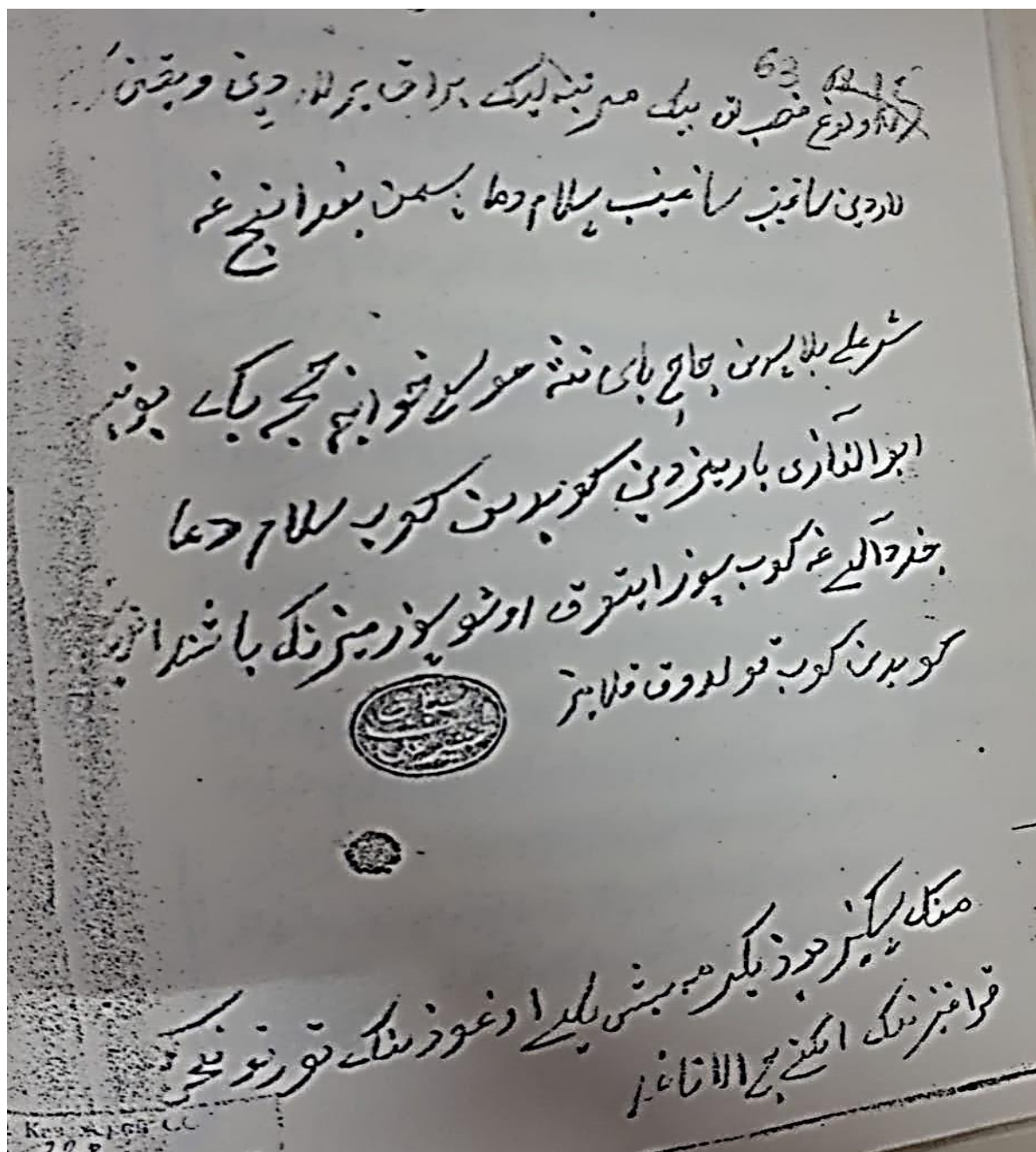
Транслитерациясы:

- (1) Улуг мансаблык бек мертебелик ырак йерлерден ве йакы...(2)...лардан сагыныб сагыныб салам дуга Семен Богданыжга!
- (3) Шералы баласыдан Хажыбай, Нышэ, Мусхожэ, Хажэбек, Йунус,
- (4) Абулгазы барыбыздан көбдөн көб салам дуга. (5) Хандалыга көб сөз айттук. Ушу сөзимизниң башында (6) көбдөн көб кулдук кылабыз.
- (7) Миң секиз йүз йигирми беш йылы августның төртүнчи күнинде.
- (8) карагыбызның экинчи алакага (мөөр: Шапак Шералы оглы)

Котормосу:

- (1) Улуу мансаптуу бек мартабалуу Семён Богдановичке, алыскы жана жакыңкы..(2)...лардан сагынуу менен дуба салам!
- (3) Шералынын балдарынан Хажыбай (Ажыбай), Ныша, Мусхожэ, Хажэбек (Качыбек), Йунус (Жунус), (4) Абулгазы (Алгазы) болуп баарыбыздан чоң дуба салам. (5) Хандалыга көп сөз айттык. Ушу сөзүбүздүн башында (6) көп-көп кулдук кылабыз (өтүнөбүз).
- (7) Бир миң сегиз жүз жыйырма бешинчи жылы августтун төртүнчү күнүндө (8) карагыбызның экинчи алакага (мөөр: Шералы Шапак уулу)

Факсимиле

Шералы бийдин уулдары С.Б. Броневскийге жазган каты (1825-ж. 4-август)

Орфографиясы. Үндүү жана үнсүз тыбыштардын жазылышында үндүү «а» тыбышы «алиф» тамгасы менен берилген: «а» – август (زو غوا), Абулгазы (يزاغل اوبا) (8), «с» жана «т» алдыга карай – «син» жана «тэ»: «с» жана «т» - Семен (نمس) (1), салам (مال اس) - салам, секиз (زيكيس) – сегиз (7), төртүнчи (يحتوتروت) – төртүнчү (7). Мурунчул «ң» тыбышы кыргыз жана чагатай тилдеринде «нун» и «кеф» тамгалардын айкалышуусу менен берилген: «н» жана «к»: сөзимизниң (كنزىمزوس) – сөзүбүздүн (6), августның (كنزوغوا) – августтун (7).

Азыркы кыргыз тилинде сөз башындагы «ж» үнсүз тыбышы текстте «й» тыбышы менен жолугат: йер (ري) – жер (1), йүз (زوي) – жүз (7), Йунус (سنوي) – Жунус (3), йигирми (يمركي) – жыйырма.

Морфологиясы. Текстте кыргыз тилиндеги жекелик сандын 3-жак таандык мүчөсү чагатай тилинде да +ы / +и, +сы / +си мүчөлөрү жалганат: Шерали баласы (ىلىلعرش ىسالاب) – Шералы баласы (5).

Зат атоочтон сын атооч жасоочу мүчө +лык / +лик түрүндө кездешет: мансаблык (قالبصنم) – мансаптуу, мертебелик (كلبترم) – мартабалуу (1).

«б» тыбышы менен аяктаган сөздөр араб графикасынын өзгөчөлүктөрүнүн бири: көбдөн көб (بوك نودبوك) – көп (4).

н инфиксинин колдонулушу боюнча: башы+н+да (ادنشاب) мисал кездешет (6).

Илик жөндөмөсүнүн мүчөсү +ның / +ниң түрүндө кездешет: сөзимизниң (كنزىمزوس) – сөзүбүздүн (6), августның (كنزوغوا) – августтун (7).

Барыш жөндөмөсүнүн мүчөсү +а / +е / +га / +ге Богданыжга (هغجىنادغب) -Богдановичке (1), Хандалыга (هغلادنخ) - Хандалыга (5).

Чыгыш жөндөмөсүнүн мүчөсү +дан / +ден барыбыздан (ندزبراب) - баарыбыздан (4), йерлерден (ندرالري) – жерлерден (1).

Этимологиясы. Текстте кыргыз тилинде да, чагатай тилинде да учураган окшош жалпы сөздөр бар: улуг (غولوا) – улук, улуу (1), миң сегиз йүз йигирми беш (ركي زوي ىمزيكيس كنم) – миң сегиз жүз жыйырма беш (7), төртүнчи (ىحنوتروت) – төртүнчү (7), бек (كيب) – бек (1).

Бул чагатай тилинде жазылган каттын текстинде араб тилинен алынган дуга, салам, мартаба, мансап сөздөрү учурайт.

Жыйынтыктап айтканда, Борбордук Азиянын кеңири географиялык аймагына тараган орток жазма адабий тил XIX кылымдагы жергиликтүү диалектилердин өзгөчөлүктөрүн өзүнө сиңиргендигин белгилей кетсек болот. Каттардын тили соңку доор чагатай тилинин тилдик өзгөчөлүктөрүн чагылдырган. Кыргыз жана чагатай тилдеринде жалпы сөздөр көп. XIX кылымдын аягы XX кылымдын башында чагатай тилинде жазылган жергиликтүү элчилик каттардын тили грамматикалык түзүлүшү жана фонетикалык өзгөчөлүктөрү боюнча кыргыз тилине жакын.

Коңшу мамлекеттер жана Россия империясы менен болгон мамиледе жазма жалпылыгы менен айырмаланган чагатай тилин дипломатиялык миссияны аткаруунун каражаты катары тарыхта калган тил деп мүнөздөөгө болот.

Адабияттар

1. Карасаев Х.К. Кыргыз орфографиясынын тарыхынан // Тюркологические исследования: Сборник статей, посвященный 80-летию акад. К.К. Юдахина. - Фрунзе, 1970. -73- б.
2. Юдахин К.К Киргизско-русский словарь // - М., 1940. -6-б.
3. Мусаев С.Ж., Мусаева Т.С. Кыргыз адабий тили: улуттук доорго чейин жана улуттук доор мезгилинде // - Б.: 2020. -508 с.
4. Плоских В.М., Кудайбергенов С.К. Ранние киргизские письменные документы // Известия академии наук Кыргызской ССР. №41968. - Ф., 77-78-79-б.
5. Плоских В.М. Первые киргизско-русские посольские связи (1784-1827 гг.) // - Ф., Илим, 1970. -93 с.
6. Койчиев А.К. XIX к. Түндүк Кыргызстандын калкынын тышкы саясий мамилелери: (араб жазмасындагы жергиликтүү документ булактардын негизинде) // Канд. дисс. авторефереты. -Б., 1996. -126-б.
7. Каниметов А.К. Кыргыз элинин орус эли менен болгон элчилик байланыштары // Вестник ИГУ. 2008. №20. -15-б.
8. Каратаева С.К. XIX кылымга таандык дипломатиялык каттардын изилдениш тарыхы // Окутуунун Инновациялык Технологиялары. И.Арабаев ат. КМУ. - Б., 2016. -33-37-б.